ΑΡΧΙΜ. ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΜΟΥΡΤΖΑΝΟΣ
ΠΡΩΤΟΣΥΓΚΕΛΛΟΣ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΛΑΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΤΥΡΝΑΒΟΥ

Ο ΑΠΟ ΛΑΡΙΣΗΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΘΗΝΩΝ & ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΚΟΤΤΑΡΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙ ΓΑΜΟΥ

Μία ἀπό τίς πιό ἐνδιαφέρουσες μελέτες τοῦ μακαριστοῦ Μητροπολίτη Λαρίσης καί μετέπειτα Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος Δωροθέου Κοτταρᾶ (1888-1957) ἦταν καί αὐτή πού περιλαμβάνεται στό βιβλίο του *Ὁ παράνομος γάμος καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς πνευματικῆς ἀκυρώσεως αὐτοῦ*, τό ὁποῖο συμπεριελήφθη στήν ἔκδοση *Νομοκανονικαὶ Ἔρευναι*[1]. Ὁ Δωρόθεος Κοτταρᾶς, μὲ τὴν γνώριμη ἐπιστημονική του μέθοδο, ἀφοῦ ἐρευνᾶ τὴν ἱστορικὴ πλευρὰ, τὴν συνδέει μὲ τὴν νομικὴ καὶ τὴν δογματικὴ τεκμηριώνοντας τὰ συμπεράσματα καὶ τὶς προτάσεις του, ὥστε τὸ ζήτημα αὐτὸ νὰ γίνει ξεκάθαρο σὲ ὅλες τὶς πτυχές του.

Ὁ Δωρόθεος ξεκινάει τὴν μελέτη αὐτή μέ μία ἱστορική ἀναδρομή, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ πρῶτα χριστιανικὰ χρόνια, ὅπου ὁ γάμος μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν γινόταν σύμφωνα μέ τίς διατάξεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου. Ἦταν μία ἁπλή ἔκφραση συγκατάθεσις τῶν μελλονύμφων, χωρὶς νά ὑπάρχει καμία διάταξη περὶ ἱερολογίας, ὡς στοιχείου ἀπαραίτητου γιά τὴν ἐγκυρότητα τοῦ γάμου. Αὐτὸ ἐξακολούθησε νά ὑφίσταται μέχρι καὶ τὰ χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὁ ὁποῖος, παραδόξως, μέσα στήν νομοθεσία του δέν συμπεριέλαβε τὸ θέμα τῆς ἱερολογίας ὡς συστατικοῦ στοιχείου τοῦ γάμου. Ἡ κατάσταση αὐτή διορθώθηκε ὅταν τὸ 893 μ.Χ. ὁ Αὐτοκράτορας Λέων ὁ Σοφὸς ἐξέδωσε «Νεαρά», ἡ ὁποία ὄχι μόνο καθιέρωσε, ἀλλὰ καὶ ἀπαίτησε οἱ γάμοι νά ἐπικυρώνονται μέ τὴν ἱερὰ εὐλογία. Ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ γάμος στό ἑλληνικὸ δίκαιο εἶναι θρησκευτικός[2].

---

[1] Δωροθέου Μητροπολίτου Λαρίσης, *Νομοκανονικαὶ Ἔρευναι*, ἐκδ. Ἀστὴρ, Ἀθῆναι, 1951-52.

[2] *Νομοκανονικαί ἔρευναι*, ὅ.π., σ. 110.

Ἡ διάταξη αὐτὴ ἴσχυε μέχρι τὴν ἐποχή πού ὁ Δωρόθεος συνέγραψε αὐτὴν τὴν μελέτη. Βέβαια, τὴν σημερινὴ ἐποχὴ τὰ πράγματα ἔχουν ἀλλάξει με τὴν καθιέρωση τοῦ πολιτικοῦ γάμου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο συνέβη περίπου τρεῖς δεκαετίες ἀπὸ τότε (1982) πού ἐκεῖνος μελετοῦσε αὐτὸ τὸ θέμα. Ὁ Δωρόθεος φαίνεται ὅτι ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ διέβλεπε τίς μελλοντικὲς ἐξελίξεις καὶ πάσχιζε μέ τὴν βοήθεια τῆς εὐρυμάθειάς του νά περισώσει τὴν κατάσταση τεκμηριώνοντας δογματικά ἀλλὰ καὶ νομικὰ τὴν θέση τῆς Ἐκκλησίας ὅτι ὁ γάμος, γιά νά εἶναι ἔγκυρος, θὰ πρέπει νά γίνει σύμφωνα μέ τοὺς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας.

Δηλώνει κατηγορηματικὰ ὅτι ἡ ἱερολογία συνιστᾶ τὸν γάμο, διότι ἀποτελεῖ τὸ ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιά νά θεωρηθεῖ αὐτὸς ἔγκυρος. Ἂν δεν ὑπάρξει ἱερολογία, ὁ γάμος θεωρεῖται ἀνυπόστατος καὶ δεν χρειάζεται δικαστικὴ ἀπόφαση γιά νά πιστοποιηθεῖ κάτι τὸ ἀνύπαρκτο. Μάλιστα, αὐτὴν τὴν θέση τὴν στηρίζει στό γεγονὸς ὅτι οἱ ἀπαιτήσεις αὐτὲς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν δογματικὴ της διδασκαλία γύρω ἀπὸ τὰ μυστήρια καὶ εἶναι ἀπολύτως φυσικές, λόγω τοῦ ὅτι ὁ γάμος συγκαταλέγεται στά ἑπτὰ μυστήρια. Οὐσιαστικά, τὰ μυστήρια εἶναι ἐκκλησιαστικὲς τελετές, οἱ ὁποῖες ἔχουν συσταθεῖ ἀπὸ τὸν Κύριο. Μέσα ἀπὸ αὐτὲς μεταδίδεται μέ ἀόρατο τρόπο στούς πιστοὺς ἡ Θεία Χάρις μέσω αἰσθητῶν καὶ ὁρατῶν σημείων.

Ἑπομένως, ὁ γάμος εἶναι θεοσύστατη τελετὴ κατὰ τὴν ὁποία μέσῳ αἰσθητῶν σημείων μεταδίδεται ἡ Θεία Χάρις ἀοράτως σὲ ἐκείνους πού νυμφεύονται καὶ τοὺς ἑνώνει ἁγιάζοντας τὸν σύνδεσμό τους, ὥστε αὐτὸς νά γίνει χριστιανικὸ θεμέλιο τῆς κοινωνίας καὶ βάση τῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Γι᾽ αὐτό, λόγῳ τοῦ μυστηριακοῦ του χαρακτῆρα ὁ γάμος εἶναι ἀδιάλυτος καὶ ἀπεικονίζει τὴν πνευματικὴ ἕνωση του Χριστοῦ, ὡς Νυμφίου, μὲ τὴν Ἐκκλησία, ὡς Νύμφη.

Ἕνας τέτοιος δεσμός, ὁ ὁποῖος διδάσκεται καὶ πιστεύεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, εἶναι θεῖος δεσμὸς καὶ ὄχι μία τελετή ἁπλή, κάτι τὸ τυπικὸ ἢ τὸ συμβολικό πού στερεῖται περιεχομένου. Εἶναι ἕνας δεσμός που ἔχει ἁγιασθεῖ ἀπὸ τὴν Ζωοποιὸ Χάρη τοῦ Θεοῦ. Ἑπομένως, ὁ γάμος ὡς μυστήριο περιλαμβάνει τίς αἰώνιες καὶ ἀναλλοίωτες θρησκευτικὲς ἀλήθειες καὶ τὰ δόγματα, τὰ ὁποῖα ὁ πιστὸς ὑποχρεοῦται νά πιστεύει, ὅπως διδάσκει ἡ Ἐκκλησία, καὶ ἔτσι καμία τροποποίηση ἢ ἀλλοίωση δέν μπορεῖ νά γίνει, ἐφ᾽ ὅσον πρόκειται γιά μία ἐνέργεια ὑπερφυὴ καὶ γιά μία τελετή ἐκκλησιαστική, τὴν ὁποία τελεῖ ἡ Θεία Χάρις καὶ οἱ ὑπηρετοῦντες τὸ μυστήριο εἶναι ἁπλᾶ καὶ μόνον ὄργανα, μέσῳ τῶν ὁποίων Αὐτὴ ἐνεργεῖ[3].

[3] *Νομοκανονικαί Ἔρευναι*, σσ. 111-112.

Ἐξηγῶντας λεπτομερέστερα τὸ μυστήριο τοῦ γάμου ὁ Δωρόθεος συνεχίζει ἀναφέροντας ὅτι ἡ ἱερολογία στόν γάμο ἔχει τὴν τάξη τοῦ ἀναγκαστικοῦ δικαίου. Εἶναι τὸ ἀπαραίτητο, ἐκεῖνο πού δέν εἶναι δυνατὸν νά λείπει, γιατὶ ὁ γάμος χωρὶς αὐτὴν δέν ὑφίσταται οὔτε ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀπὸ πολιτικῆς πλευρᾶς, σύμφωνα μέ τὴν νομοθεσία. Ἑπομένως δέν ἀποτελεῖ ἡ ἱερολογία ἕνα ἁπλὸ τυπικὸ ἔνδυμα, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νά παραλειφθεῖ χωρὶς νά ἐπέλθει οὐσιαστικὴ βλάβη. Αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαία καὶ μόνη προϋπόθεση καὶ ἀπὸ τὴν κανονικὴ τέλεσή της ἐξαρτᾶται ἡ ὑπόσταση, ἡ οὐσία καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ γάμου.

Ὁ Δωρόθεος, στήν συνέχεια, ἐξηγεῖ ὅτι ἀναφερόμενοι στήν ἱερολογία ἐννοοῦμε ὅτι αὐτὴ τελεῖται ἀπὸ τὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ σύμφωνα μέ τὸ τυπικὸ της. Ἡ δὲ ὑπόσταση τοῦ γάμου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν τέλεση τῆς ὀρθοδόξου ἱερολογίας καὶ ἀπὸ ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν κανονικὴ ἐξουσία ὀργάνου, δηλαδή τὸν Ὀρθόδοξο Ἱερέα. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι κανονικῶς ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία θεωρεῖ ὅτι ὁ γάμος ὁ ὁποῖος δέν ἔχει τελεσθεῖ σύμφωνα μέ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα καὶ τὸ τυπικὸ της δέν ὑφίσταται.

Ἀπόρροια ὅλων τῶν παραπάνω εἶναι ἡ μὴ ἀναγνώριση ὡς ἔγκυρων τῶν μυστηρίων ἐκείνων πού τελοῦνται ἐκτὸς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Αὐτὰ καθίστανται ἄκυρα γι᾽ αὐτὴν καὶ κατὰ τὴν διδασκαλία καὶ κατὰ τὸ τυπικὸ της. Στήν περίπτωση δέ πού ὑπάρχει ἀνάγκη ἀκύρωσης τοῦ Ὀρθοδόξου γάμου λόγῳ πολὺ σοβαρῶν αἰτίων, ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἔχει αὐτὸ τὸ δικαίωμα, διότι εἶναι ταμειοῦχος τῆς Θείας Χάριτος. Σ᾽ αὐτὴν τὴν περίπτωση, σύμφωνα μέ τοὺς περισσοτέρους θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας μας, αἴρεται ἡ Θεία Χάρις ἢ γίνεται ἐπίσχεσή της. Ὁ Δωρόθεος τεκμηριώνει τὰ παραπάνω λέγοντας ὅτι τὴν ἀκυρότητα τῶν μυστηρίων τὴν βρίσκουμε στούς Ἱεροὺς Κανόνες, ἀναφέροντάς τους λεπτομερῶς, ὅπως ἐπικυρώθηκαν ἀπό τίς Ἁγίες Συνόδους[4].

Στήν συνέχεια, ἡ μελέτη στέκεται στίς περιπτώσεις κατά τίς ὁποῖες ὅταν ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἔχει σοβαροὺς λόγους, μπορεῖ νά προχωρήσει σὲ ἀκυρώσεις. Σ᾽ αὐτὸ τὸ ἀναφαίρετο δικαίωμα δέν μπορεῖ νά ὑπεισέλθει καμία ἀρχὴ ἢ δικαστήριο, ἀλλὰ οὔτε καὶ κανένας ἰδιώτης. Ὑπάρχουν κάποιες φορὲς ἐσωτερικοὶ λόγοι, οἱ ὁποῖοι ἐμποδίζουν τὴν πραγματοποίηση ἑνὸς γάμου. Εἶναι τὰ λεγόμενα κωλύματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνατρεπτικὰ καὶ διακρίνονται σὲ «ἀπόλυτα» καὶ «σχετικά». Ὁ πολιτικὸς νόμος ὁρίζει μέ ρητὸ τρόπο αὐτὰ τὰ κωλύματα, ποὺ ἡ ὕπαρξή τους ἐμποδίζει τὸν γάμο. Εἶναι τόσο αὐστηρὴ ἡ

[4] *Νομοκανονικαί ἔρευναι*, ὅ.π., σσ. 112-114.

ἀπαγόρευση ἐκ μέρους τῆς Πολιτείας ὡς πρὸς αὐτὰ τὰ κωλύματα, ὥστε κάποιες περιπτώσεις ἔχουν καθορισθεῖ ὡς ἀξιόποινες πράξεις, οἱ ὁποῖες τιμωροῦνται βάσει εἰδικῶν διατάξεων τοῦ ποινικοῦ νόμου. Ἔτσι, τὸ ἄρθρο 281 τιμωρεῖ τὸ ἔγκλημα τῆς αἱμομιξίας, τὸ ἄρθρο 285 τὸ ἔγκλημα τῆς διγαμίας καὶ τὸ ἄρθρο 286 τὴν μοιχεία[5].

Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἔχει θεσμοθετήσει αὐτὰ τὰ κωλύματα τοῦ γάμου καὶ τὸν ἀπαγορεύει στίς περιπτώσεις κατά τίς ὁποῖες παρουσιάζονται συνθῆκες ποὺ εἶναι ἀντίθετες ἀπὸ ὅ,τι ἔχει διατάξει, καί μέ κανέναν τρόπο δεν εὐνοεῖ τὴν πραγματοποίηση γάμων, οἱ ὁποῖοι δέν τηροῦν τίς προδιαγραφὲς της.

Ὅπως ὁρίζει καὶ ὁ πολιτικὸς νόμος, ἔτσι καὶ ἡ Ἐκκλησία ἔχει νομοθετήσει τὸ κώλυμα πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ἑτεροθρησκία. Αὐτὸ τὸ ἔχει διατάξει ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν ΟΒ΄ Κανόνα τῆς ἐν Τρούλῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἑξῆς ἄλλους κώδικες ὅπως: τοῦ ΙΔ΄ τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς, τοῦ ΛΑ΄ τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου, τοῦ ΚΘ΄ τῆς ἐν Καρθαγένῃ Συνόδου καὶ τοῦ Θ΄ Κανόνος τοῦ Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἔχει μεριμνήσει καί γιά τὸ κώλυμα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ὑπάρχοντα γάμο, μέσῳ πολλῶν ἀπὸ τοὺς κανόνες, ὅπως τοῦ ΜΗ΄ Ἀποστολικοῦ, ΠΖ΄ τῆς ἐν Τρούλῳ Οἰκουμενικῆς, τοῦ ΡΙΓ΄ τῆς ἐν Καρθαγένῃ Συνόδου καὶ τῶν Θ΄, ΚΑ΄, ΟΖ΄ καὶ Π΄ κανόνων τοῦ Μεγάλου Βασιλείου.

Τὸ κώλυμα τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπό τίς περιπτώσεις ἱερωσύνης καὶ ὁμολογίας παρθενίας ἔχει διαταχθεῖ ἀπὸ πολλοὺς κανόνες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ Δωρόθεος μνημονεύει τοὺς ἑξῆς: ΚΣΤ΄ Ἀποστολικόν, ΙΕ΄ τῆς Οἰκουμενικῆς, ΣΤ΄ τῆς ἐν Τρούλῳ Οἰκουμενικῆς, ΙΘ΄ τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ καὶ ΙΘ΄ ἐν Καρθαγένῃ. Γιά τὸ κώλυμα τῆς ἐξ αἵματος καὶ τῆς ἐξ ἀγχιστείας συγγενείας ὑπάρχουν τὰ διατάγματα τοῦ ΝΔ΄ κανόνα τῆς Ἐν Τρούλῳ Οἰκουμενικῆς, τὰ ΞΖ΄, ΞΗ΄, ΟΕ΄, ΟΗ΄, ΟΘ΄ καὶ ΠΖ΄ τῶν κανόνων τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Για τὸ κώλυμα ἐξ αἰτίας τῆς πνευματικῆς συγγενείας ὑπάρχουν τὰ διατάγματα τοῦ ΝΓ΄ κανόνα τῆς ἐν Τρούλῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Για τὸ κώλυμα τῆς μοιχείας ὑπάρχουν τὰ διατάγματα τῶν ΜΗ΄ καὶ ΞΑ΄ Ἀποστολικῶν, ΠΖ΄ τῆς ἐν Τρούλῳ Οἰκουμενικῆς, Κ΄ τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ, ΛΕ΄, ΛΖ΄ καὶ ΟΖ΄ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ΙΕ΄ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας καὶ Δ΄ Γρηγορίου Νύσσης[6].

Σύμφωνα μέ τὰ παραπάνω τεκμήρια, ὁ Δωρόθεος ἐδραιώνει τήν ἀπαγό-

[5] *Νομοκανονικαί ἔρευναι*, ὅ.π., σ. 114.

[6] *Νομοκανονικαί ἔρευναι*, ὅ.π., σσ. 114-115.

ρευση τοῦ γάμου ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας τονίζοντας ὅτι, ἂν τυχὸν τελεσθεῖ ἕνας γάμος πού καταπατᾶ αὐτοὺς τοὺς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας, θεωρεῖται ἄκυρος. Ἔτσι, καὶ ὁ Ἀστικὸς Κώδικας, πού εἶχε τότε καταρτισθεῖ, θεωροῦσε ἄκυρο τὸν γάμο πού εἶχε τελεσθεῖ κατὰ παράβαση τῶν ἄρθρων 1350-1364. Στά ἄρθρα αὐτά συμπεριλαμβάνονταν οἱ γάμοι που τυχὸν τελοῦνταν ἐνῶ ὑπῆρχε κάποιο «ἀνατρεπτικὸ» γι᾽ αὐτοὺς κώλυμα. Κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ δικαίου, γάμος ἄκυρος εἶναι: *«Ἕνωσις προσώπων δι᾽ ἱερολογίας, ἐμφιλοχωροῦντος κωλύματος ἀνατρεπτικοῦ»*[7].

Ἀλλά, ἐπισημαίνει ὁ Δωρόθεος, καὶ ἡ Ἐκκλησία συμπεριφέρεται αὐστηρότερα ἀπὸ τὴν Πολιτεία, καὶ ὄχι μόνο δέν ἀναγνωρίζει, ἀλλὰ καὶ καταδικάζει τοὺς γάμους πού παραβαίνουν τοὺς Ἱεροὺς Κανόνες καί τίς διατάξεις τους. Θεωρεῖ δὲ ὅτι αὐτοὶ οἱ γάμοι δέν ἔχουν κῦρος καὶ δύναμη καὶ δέν παράγουν τὰ ἀποτελέσματα ἑνὸς κανονικῶς συναφθέντος γάμου. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Πολιτείας ἡ ἀκύρωση ἑνὸς τέτοιου γάμου γίνεται μέσῳ δικαστικῆς ἀποφάσεως, ἡ ὁποία εἶναι ἀμετάκλητη καὶ ἔτσι δεν ὑφίσταται ἀστικὸς γάμος καὶ δέν παράγεται ἀπὸ αὐτὸν κανένα ἔννομο ἀποτέλεσμα[8].

Ἀναφερόμενος σὲ περισσότερες λεπτομέρειες ἐπὶ τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ θέματος ὁ Δωρόθεος ἐπισημαίνει ὅτι ὁ γάμος δέν εἶναι μόνο ἕνα πολιτικὸ συνάλλαγμα, ἀλλὰ καὶ ἕνα μυστήριο, τὸ ὁποῖο ἀφορᾶ καί τίς δύο αὐτοτελεῖς ὑποστάσεις του καί τίς σώζει μέσω τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱερολογίας. Συνεπῶς, ἡ ἀκύρωση ἑνός τέτοιου γάμου ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς πλευρᾶς θὰ πρέπει νά κηρυχθεῖ ἀπὸ τὸ ἁρμόδιο ὄργανο, ποὺ εἶναι ἡ ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχὴ καὶ μόνον αὐτή. Εἶναι ἀνάγκη ἕνας γάμος, ποὺ παραβαίνει ὅσα ἐκτέθηκαν παραπάνω, νά κηρυχθεῖ ἄκυρος καὶ πνευματικά, διότι ὑφίσταται ὡς μυστήριο καὶ μετὰ τὴν δικαστικὴ ἀκύρωση καὶ συνεχίζει νά ὑφίσταται, ἐὰν δέν ἐπακολουθήσει καί ἡ πνευματικὴ ἀκύρωσή του ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία.

Ἡ Ἐκκλησία ἀναγνωρίζει «τά τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι καὶ τά τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ», ὅπως ἀναγνωρίζει στήν Πολιτεία τὰ δικαιώματά της στόν γάμο, ὡς σχέση ἀστικοῦ δικαίου. Ἔτσι, μὲ τὸ ἄρθρο ΙΣΤ΄, τοῦ πρώτου μετὰ τὴν κήρυξη τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος νόμου πού ψηφίσθηκε τὸ 1852, ὅπως καὶ ἀπὸ ἄλλους νόμους οἱ ὁποῖοι τὸ ἐπανέλαβαν, ἔχουν καθορισθεῖ ἀπό τίς δύο πλευρὲς οἱ περὶ γάμου ἁρμοδιότητες[9].

[7] *Νομοκανονικαί ἔρευναι*, ὅ.π., σ. 115.

[8] *Νομοκανονικαί ἔρευναι*, ὅ.π., σ. 115.

[9] *Νομοκανονικαί ἔρευναι*, ὅ.π., σ. 116.

Ἀνιχνεύοντας βαθύτερα τοὺς νόμους ὁ Δωρόθεος ἀναφέρει ὅτι ὁ νόμος ΣΑ΄, στό δεύτερο τοῦ ἰδίου νόμου ἐδάφιο, παρέχει στήν Ἐκκλησία τὸ δικαίωμα να ἀπαιτήσει ἀπὸ τὴν πολιτικὴ Ἀρχή, στήν περίπτωση ποὺ ἔχει τελεσθεῖ κάποιος παράνομος γάμος, νά ἐνεργήσουν αὐτεπαγγέλτως τὰ δικαστήρια ποὺ ὁρίζονται ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς νόμους καὶ μετὰ τὴν κήρυξη ἑνὸς γάμου ὡς παρανόμου μέσω τῆς ἀμετάκλητης δικαστικῆς ἀποφάσεως, νά κηρύξει καὶ αὐτή τὸν γάμο πνευματικὰ ἄκυρο. Στό τρίτο δὲ ἐδάφιο τοῦ ἰδίου νόμου περιλαμβάνονται καὶ κυρώσεις κατὰ τοῦ Ἐπισκόπου, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐκδώσει τὴν ἄδεια για τὴν πραγματοποίησή του, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ ἱερωμένου που εὐλόγησε ἕναν τέτοιο γάμο.

Ὁ νομοθέτης πού καθόρισε ὅλα τὰ περὶ τοῦ ἀκύρου γάμου συμπεριέλαβε καὶ τὴν ἀνάγκη κήρυξης τοῦ πνευματικῶς ἀκύρου ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχή. Ὁρίζει δέ μέ τὸ ἑπόμενο ΙΖ΄ ἄρθρο περὶ διαζυγίου ἀναφέροντας τίς προδικαστικὲς διατυπώσεις καὶ καταλήγοντας ὅτι μετὰ τὴν ἔκδοση τῆς δικαστικῆς ἀποφάσεως περὶ διαλύσεως τοῦ γάμου καὶ καθιστῶντας την ἀμετάβλητη, ὁ εἰσαγγελέας στέλνει ἀντίγραφο της στήν ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχὴ γιά νά κηρύξει καὶ αὐτή διαλυμένο πνευματικῶς τὸν γάμο.

Ἑπομένως, ὅταν πρόκειται γιά παράνομο γάμο ἡ ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχὴ τὸν κηρύσσει ἄκυρο καὶ ὅταν πρόκειται περὶ διαζυγίου τὸν κηρύσσει πνευματικῶς διαλυμένο. Στήν πρώτη δὲ περίπτωση ἀκολουθεῖται ἡ προσταγὴ τῶν Ἱερῶν Κανόνων. Ὅμως, ἐνῶ ἐδῶ πρόκειται περὶ δύο διακεκριμένων περιπτώσεων, δηλαδή τοῦ παράνομου καὶ τοῦ ἔγκυρου καὶ νόμιμου γάμου, ποὺ πρόκειται να διαλυθεῖ, πολὺ σωστὰ εἶχε ρυθμίσει ὁ νόμος τῆς Πολιτείας, πού ἴσχυε μέχρι τὸ 1923, ἀπὸ τότε καί μέ τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 33977 ἀπόφαση τοῦ κεφαλαίου Ο΄, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένο εἰδικὰ στό θέμα τῆς ἀκύρωσης τοῦ γάμου. Ἐπίσης, καὶ στίς μετέπειτα νομικὲς προσθέσεις, ὁρίζεται ὅτι δέν χρειάζεται ἡ κήρυξη πνευματικῆς ἀκυρώσεως τοῦ παράνομου γάμου ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐπιβάλλονται κυρώσεις ἐναντίον τῶν παραβατῶν τῶν κανονικῶν διατάξεων. Ὁ Δωρόθεος ἐπισημαίνει ὅτι αὐτὸ δέν εἶναι ὀρθό, ἀλλὰ ἐπιπροσθέτως εἶναι καὶ βλάσφημο[10].

Στήν συνέχεια στηρίζει τὰ ἐπιχειρήματά του περὶ τῆς μὴ ὀρθότητας αὐτῆς τῆς ἀποφάσεως προσφεύγοντας στήν ἱστορικότητα αὐτοῦ τοῦ δικαιώματος τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ ἱστορικὰ ἐπιχειρήματα πού χρησιμοποιεῖ εἶναι τὰ κάτωθι:

1. Ἀνέκαθεν ἡ πράξη τῆς Ἐκκλησίας εἶναι, ὅπως ἔχει διατυπωθεῖ στόν νόμο

[10] *Νομοκανονικαί ἔρευναι*, ὅ.π., σσ. 116-117.

ΣΑ΄, στήν σύνταξη τοῦ ὁποίου συνετέλεσε καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία παρεῖχε τίς ἀπόψεις της, ὅπως καὶ τὰ παραγγέλματα καὶ τὰ διδάγματα τῶν ἱερῶν Κανόνων, στά ὁποῖα περιλαμβάνεται ὁ παράνομος γάμος, τὸν ὁποῖο κηρύσσει ἄκυρο. Στήν Ἐκκλησία ὑπῆρχε, χωρὶς τὴν παραμικρὴ παρέκκλιση, ἡ συνείδηση ὅτι ὑπάρχει ἀνάγκη κηρύξεως ἀκύρου πνευματικὰ ἑνὸς τέτοιου γάμου.

2. Ἡ Νομοπαρασκευαστικὴ Ἐπιτροπή, πού ὁρίσθηκε τὸ 1914, γιά τὴν ἀναθεώρηση καὶ τὴν σύνταξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς νομοθεσίας, στό νομοσχέδιο τὸ ὁποῖο ἐκπόνησε ὕστερα ἀπὸ ἐνδελεχῆ μελέτη καὶ συζήτηση ὡς πρὸς τὸ καταστατικὸ σχέδιο νόμου τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐπαναλαμβάνει σὲ ἰσάριθμα ἐδάφια τὸ ἄρθρο ΙΣΤ΄ τοῦ ΣΑ΄ νόμου μέ συμπληρώσεις περὶ τοῦ ἁρμοδίου Ἀρχιερέως γιά τὸν κατοικοῦντα σύζυγο στήν ἀλλοδαπή.

3. Ἡ συγκληθεῖσα στήν Ἀθήνα τὸ 1922 Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐπελήφθη μεταξὺ ἄλλων καὶ τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τῆς Ἐκκλησίας, ὅπου περιελήφθησαν οἱ διατάξεις περὶ γάμου. Κατὰ τὴν συνεδρίαση τῆς 8/21 Ἀπριλίου 1923, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ πρακτικά, μετὰ ἀπὸ συζήτηση ἡ Ἱεραρχία διετύπωσε στό ἴδιο ἄρθρο τοῦ σχεδίου τοῦ Καταστατικοῦ νόμου πού καταρτίστηκε ἀπὸ αὐτή, τὸ «περὶ ἀκύρων γάμων» καὶ ὅτι ὅμοιο πρὸς τὸ ἄρθρο ΙΣΤ΄ τοῦ ΣΑ΄ νόμου μέ τὴν προσθήκη κυρώσεων κατὰ ἐκείνου ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε τὴν ἄδεια πρὸς τέλεση τοῦ οὐσιαστικῶς ἀκύρου ἢ ἀκυρώσιμου γάμου, κατὰ τοῦ εὐλογήσαντος τέτοιο γάμο, ὅπως καὶ κατὰ ἐκείνου πού μέ κάθε τρόπο συνετέλεσε στήν τέλεσή του. Στήν συνέχεια δὲ ὅρισε τὰ περὶ λύσεως τοῦ ἔγκυρου γάμου[11].

Ὁ Δωρόθεος θεωρεῖ παράδοξο τὸ γεγονὸς ὅτι ἐκδόθηκε ἡ ἀπόφαση τοῦ 1923 περιλαμβάνοντας μόνο τὸ ἐδάφιο τοῦ ἄρθρου ΙΣΤ΄ τοῦ νόμου ΣΑ΄ καὶ ὄχι τὰ ὑπόλοιπα ἐδάφια στά ὁποῖα γίνεται λόγος γιά τὸν ἄκυρο γάμο καὶ γιά τὴν κήρυξη τῆς ἀκυρότητάς του. Προσθέτει δέ μέ καλὴ προαίρεση ὅτι πρόκειται περὶ λάθους ἐκ παραδρομῆς τὸ νά μὴν συμπεριληφθοῦν ὅλα τὰ ἐδάφια πού ἀφοροῦσαν τὸ συγκεκριμένο θέμα. Στήν ἀντίθετη περίπτωση θὰ ἔπρεπε ἡ Ἐκκλησία νά πιστέψει ὅτι ἡ Πολιτεία, παρά τίς ὑπάρχουσες κανονικὲς διατάξεις καὶ τὸ καθεστώς πού ὑπῆρχε ἀνέκαθεν, θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἀρκετὴ γιά τὴν ἀκύρωση τοῦ γάμου μόνο ἡ δικαστικὴ ἀπόφαση. Αὐτό, ὅμως, δέν εἶναι δυνατὸν οὔτε ὡς ὑπόθεση, διότι ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν δικαστικὴ ἀπόφαση τὸ μυστήριο τὸ ὁποῖο ἔχει τελεσθεῖ δέν παύει νὰ ὑφίσταται.

Παρατηρεῖ, ἐπίσης, ὅτι ὑπάρχει προσπάθεια ἐκ μέρους ὁρισμένων κύκλων,

[11] *Νομοκανονικαί ἔρευναι*, ὅ.π., σσ. 117-118.

δυστυχῶς καὶ κάποιων λίγων νομικῶν, γιά τὸν παραμερισμὸ τοῦ βάρους καὶ τοῦ δεσμοῦ πού προσδίδουν τὰ μυστήρια. Αὐτὰ εἶναι, ὅμως, ὑποκειμενικὲς ἐπιθυμίες κάποιων οἱ ὁποῖοι θεωροῦν τὸν γάμο ἐμπόδιο γιά μία νεωτεριστική κοινωνία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ Πολιτεία παρουσιάζεται νά ἀντιφάσκει γιατὶ ἔχει τὴν ἀξίωση νά ἀκυρωθεῖ πνευματικὰ ἕνας γάμος ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχὴ μετὰ τὴν ἀμετάκλητη ἀπόφαση τοῦ δικαστηρίου. Για τὸν δὲ ἄκυρο γάμο σιωπᾶ, ἀφοῦ σ᾽ αὐτὴν τὴν περίπτωση πρόκειται γιά ἕναν γάμο πού ἔχει τελεσθεῖ με ἱερολογία, ὅπως καὶ ὁ ἔγκυρος γάμος, καὶ ἔχοντας ὅλα τὰ στοιχεῖα πού τὸν καθιστοῦν τέτοιο[12].

Στήν συνέχεια, διατυπώνεται ἡ ἄποψη ὅτι, ἂν τύχει νά ἐπικρατήσει μία τέτοια ἀντίληψη, τό ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι νά προσκρούσει στό δόγμα τῆς Ὀρθοδόξου Χριστιανικῆς Θρησκείας γύρω ἀπὸ τὸ μυστήριο τοῦ γάμου, γιατὶ κατὰ τὴν δογματικὴ διδασκαλία ἡ τελείωση τοῦ μυστηρίου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν Θεία Χάρη, ποὺ ἐπιφοιτεῖ παρέχοντας τὰ πνευματικὰ χαρίσματα. Τὰ μυστήρια, τονίζει ὁ Δωρόθεος, ἀπαιτεῖται νά περιλαμβάνουν τοὺς κάτωθι οὐσιώδεις ὅρους:

1. Θεία σύσταση
2. Αἰσθητὰ σημεῖα
3. Μεταδιδομένη χάρη
4. Κανονικὸ λειτουργὸ
5. Κανονικὴ τέλεση μυστηρίου

Τὴν δύναμη τῆς Θείας Χάριτος τὴν ἔχουν οἱ τελετὲς οἱ ὁποῖες ἔχουν συσταθεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ τελειώνονται ἀπὸ Αὐτόν, δηλαδή ἀπὸ τὰ μυστήρια, τῶν ὁποίων οἱ λειτουργοὶ εἶναι ἁπλὰ ὄργανα, μέσῳ τῶν ὁποίων παρέχεται ἡ Θεία Χάρις. Ἑπομένως, τὸ μυστήριο τοῦ γάμου εἶναι μία τελετή μέσῳ τῆς ὁποίας μεταδίδεται ἡ Θεία Χάρις καὶ ἡ τελείωση αὐτοῦ τοῦ μυστηρίου προϋποθέτει τοὺς παραπάνω ὅρους[13].

Κατόπιν ὅλων τῶν προαναφερθέντων εἶναι εὐνόητο ὅτι ὁ γάμος πού ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι σ᾽ αὐτὸν ὑπάρχει ἀνατρεπτικὸ κώλυμα καὶ ἀκυρώθηκε ἀπὸ τὸ δικαστήριο ὡς σχέση ἀστικοῦ δικαίου, παραμένει ὡς μυστήριο ἄθικτος, ἀκέραιος καὶ ἐνεργός. Ἡ δικαστικὴ ἀπόφαση πού ἀκυρώνει τὸν γάμο ὡς πολιτικὸ συνάλλαγμα, ἀναφέρεται μόνο στήν σχέση ἀστικοῦ δικαίου καὶ ὡς πολιτικὴ διάταξη, ἀλλά μέ κανέναν τρόπο δέν μπορεῖ νά ἀναφέρεται καὶ στόν δεσμό

[12] *Νομοκανονικαί ἔρευναι*, ὅ.π., σσ. 118-119.

[13] *Νομοκανονικαί ἔρευναι*, ὅ.π., σσ. 119-120.

ποὺ ἔχει συναφθεῖ μέσῳ τῆς κανονικῆς ἱερολογίας καὶ τῆς ἁγιαστικῆς Θείας Χάριτος, ἡ ὁποία ἔχει παρασχεθεῖ ἀπὸ αὐτήν. Ἑπομένως, ἡ παραδοχὴ τοῦ ἐναντίου ἀντίκειται πρὸς τὸ δόγμα καὶ περιπίπτει σὲ βλασφημία. Ἀποτέλεσμα δὲ μιᾶς τέτοιας παραδοχῆς εἶναι ὁ κλονισμὸς τῆς πίστεως τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ, ἡ ἀνατροπὴ ἐκείνων τὰ ὁποῖα πιστεύουμε σὲ σχέση με τὰ ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐνεργούμενα καὶ τελούμενα καὶ ὁ σχηματισμὸς μιᾶς διαφορετικῆς καὶ ἀντίθετης πεποιθήσεως στόν λαό, ὅτι, δηλαδή, ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἡ Ἐκκλησία διδάσκει καὶ πιστεύει εἶναι ἁπλῶς ἐφευρήματα καὶ ἐπινοήσεις[14].

Στο τέλος αὐτῆς τῆς κρίσιμης μελέτης ὁ Δωρόθεος συνοψίζει τὰ ἑξῆς:

1. Για τήν ἀκύρωση τοῦ παράνομου γάμου ἀπαιτεῖται ἐκ τῶν προτέρων ἡ ἀπόφαση τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως καὶ γιὰ τὴν λύση του ἀπαιτεῖται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν δικαστικὴ ἀπόφαση, καὶ ἀπόφαση τῆς Ἐκκλησίας, διότι ἀπὸ μόνη της ἡ δικαστικὴ ἀπόφαση δέν λύνει οὔτε ἀκυρώνει τὸ μυστήριο.

2. Ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι δέν γνωρίζουν τὴν Θεολογία θὰ μποροῦσαν νά ἰσχυρισθοῦν ὅτι ἡ λύση τοῦ γάμου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θεωρεῖ ἡ κάθε Ἐκκλησία τὸν γάμο, ἰδιαιτέρως ἡ Δυτική. Ὅμως, πρέπει νά γνωρίζουν ὅτι τόσο ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ὅσο καὶ ἡ Δυτικὴ θεωροῦν τὸν γάμο μυστήριο διατεταγμένο ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ τελειούμενο ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μέσῳ τῆς παρουσίας τοῦ κανονικοῦ λειτουργοῦ. Μάλιστα, στό σημεῖο αὐτὸ δέν ὑπάρχει καμία διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν.

3. Ἡ μὴ ἀναγραφὴ στόν ἰσχύοντα μέχρι τὴν ἐκπόνηση αὐτῆς τῆς μελέτης νόμο περὶ κηρύξεως καὶ πνευματικῶς ἀκύρου τοῦ παράνομου γάμου, δέν ἔχει τὴν δυνατότητα νά ἀνατρέψει τὴν ἀδιάσειστη καὶ ἀναμφισβήτητη ἀρχὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία εἶναι ἀναγνωρισμένη ἀπὸ τὴν δογματικὴ διδασκαλία της, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ δίκαιο. Ἡ κατ᾽ αὐτὸν τὸν τρόπο νομοθέτηση δέν λαμβάνει ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι ἡ ἐξουσία τῆς Ἐκκλησίας δέν εἶναι δοτή σὲ τέτοιας ἁρμοδιότητας ζητήματα, οὔτε περιορίζεται ἀπὸ κανόνες δικαίου, διότι εἶναι ἐξουσία θεία, προερχομένη ἀπὸ τὸν Θεό. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ταμειοῦχος καὶ ἀποκλειστικὸς διαχειριστὴς τῆς θείας ἐξουσίας καὶ γι᾽ αὐτὸν τὸν λόγο ἐνεργεῖ ἀνεξαρτήτως ὅποιας ἄλλης Ἀρχῆς.

4. Ἐπειδὴ λόγῳ τοῦ ὑπάρχοντος συστήματος μεταξὺ τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας χρειάζεται ὁ νομικὸς μανδύας γι᾽ αὐτές τίς περιπτώσεις, ὁ Δωρόθεος συνιστᾶ νά συμπληρωθεῖ ὁ νόμος περὶ γάμου, ὅπως ἴσχυε πρὶν ἀπὸ τὴν προσθήκη τοῦ 1923.

[14] *Νομοκανονικαί ἔρευναι*, ὅ.π., σσ. 120-121.

5. Στήν πράξη αὐτὴ ἀπαιτεῖται καὶ ἡ ἔκδοση ἀποφάσεως ἀπὸ μέρους τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς περὶ ἀκυρώσεως τοῦ παράνομου γάμου ὡς μυστηρίου, διότι ὁ ἕνας τέτοιος γάμος, ἂν καὶ ἄκυρος δικαστικῶς, ὑφίσταται ὡς μυστήριο καὶ, κατὰ συνέπεια, δεν εἶναι δυνατὴ ἡ ἔκδοση ἀδείας γάμου, σὲ περίπτωση ποὺ πρόκειται νά συναφθεῖ ἕνας ἄλλος γάμος[15].

Τὸ ζήτημα τοῦ γάμου ἀπασχόλησε σὲ μεγάλη ἔκταση τὸν Δωρόθεο, γι᾽ αὐτὸν τὸν λόγο στήν ἴδια ἔκδοση ὑπάρχουν ἄλλες δύο παρεμφερεῖς μελέτες: *Ἐπὶ τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου* καί *Τίς ὁ ἁρμόδιος πρὸς λύσιν τοῦ γάμου Ἀρχιερεύς*; Στήν πρώτη μελέτη ὁ Δωρόθεος ἀναφέρεται λεπτομερῶς στά εἴδη τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου καὶ στήν ἀκύρωσή του λόγῳ αὐτῶν, διαμαρτυρόμενος γιά τὴν ἀναρμόδια, τόσο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν Ἱερῶν κανόνων ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν νομικὴ ἄποψη, ἀπόφαση τῆς Πολιτείας ὡς πρὸς τὰ κωλύματα τοῦ γάμου[16].

Ἡ τρίτη περὶ τοῦ γάμου μελέτη πού συμπεριλαμβάνεται σ᾽ αὐτὴν τὴν ἔκδοση εἶναι ἕνα ἔγγραφο τῆς 25ης Ἰουνίου τοῦ 1939, μέσῳ τοῦ ὁποίου ὁ Δωρόθεος ἀπάντησε στό ἐρώτημα γιά τὸ ποῖος Ἀρχιερέας εἶναι ἁρμόδιος γιά τὴν λύση τοῦ γάμου, ποὺ εἶχε τεθεῖ ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Σύνοδο. Ὁ Δωρόθεος, μὲ τὴν γνώριμη μέθοδό του καί μέ πλήρη ἱστορική, δογματικὴ καὶ νομικὴ τεκμηρίωση καταλήγει στήν διατύπωση ὅτι, ὅταν ὁ νόμος ὁρίζει τὴν ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχή, ἐννοεῖ τὸν Ἱεράρχη τοῦ τόπου κατοικίας ἐκείνου ποὺ αἰτεῖται τὴν λύση τοῦ γάμου. Ὁ συγκεκριμένος Ἱεράρχης εἶναι ὁ ἁρμόδιος νά λύση πνευματικῶς τὸν γάμο[17].

Οἱ θέσεις τοῦ Δωροθέου Κοτταρᾶ σήμερα μπορεῖ να φαίνονται νομικά καί πολιτισμικά ξεπερασμένες, διασώζουν ὅμως τον μυστηριακό χαρακτῆρα τοῦ γάμου, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀπαραίτητο νά ἐπαναβιωθεῖ στήν ἐκκλησιαστική μας πραγματικότητα.

[15] *Νομοκανονικαί ἔρευναι*, ὅ.π., σσ. 123-124.

[16] *Νομοκανονικαί ἔρευναι*, ὅ.π., σσ. 125-130.

[17] *Νομοκανονικαί ἔρευναι*, ὅ.π., σσ. 131-137.